EUROPA

EN HET IDEE UIT DE TOEKOMST

OORSPRONG EN ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN ONS EUROPA • 1913-1951

Mathieu Segers

2024 Prometheus Amsterdam

Dit boek is origineel werk. Het is opgebouwd uit niet eerder gepubliceerd onderzoek en combineert dit onderzoek met werk dat eerder werd gepubliceerd in het Engels: *The Origins of European Integration. The Pre-History of Today's European Union, 1937-1951* (Cambridge University Press, 2023). Zie voor een nadere toelichting het woord van dank in dit boek.
De inleiding bevat stukken tekst die vertaald zijn uit *Origins*. Hoofdstuk 1 van Deel 0 is geheel nieuw. Hoofdstuk 2 van Deel 0 bevat enkele stukken die vertaald zijn uit *Origins*. De delen 1 en 2 zijn een vertaling van de delen 1 en 2 uit *Origins*. Het slot bevat stukken die vertaald zijn uit *Origins*.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2024 erven Mathieu Segers
© 2024 vertalingen Alexander van Kesteren
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld Paul Klee, *Europa*, 1933; Kunsthalle Bielefeld, Ingo Bustorf
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5665 7

1

'Een requiem voor heel Europa'

Op 12 november 1945 nam Isaiah Berlin de nachttrein van Moskou naar Leningrad. Hij had gehoord dat de boekwinkels van Leningrad beschikten over meer werken uit de periode voor de Russische Revolutie dan die in Moskou. Dat vond hij genoeg reden voor een bezoekje aan de stad van zijn kindertijd: het huidige Sint-Petersburg, dat in Berlins jeugd Petrograd heette, en op dat moment dus Leningrad. Dit was de stad waar Berlin (geboren in Riga in 1909) van 1916 tot 1920 woonde, en waar hij in 1917 ooggetuige was geweest van de Revolutie.

Inmiddels was het 1945. De jonge Berlin had het geschopt tot jonge 'Oxford don'. Hij stond te boek als een briljante joods-Baltische immigrant die als filosoof, of beter: als beoefenaar van geschiedenis van ideeën, opgeklommen was tot de hoogste rangen van de Britse wetenschap. Kort na zijn studies in Oxford was hij verkozen tot fellow van het prestigieuze All Souls College. Iets uitzonderlijks, temeer omdat hij de eerste jood was die deze eer te beurt viel. In 1939 publiceerde hij zijn eerste grote werk, een biografie van Karl Marx.[1]

Maar ondanks al dat academische succes bleef Berlin ook zoekende. Wat wilde hij nu precies met zijn professionele leven in deze tijden van wereldoorlog en ongekende internationale turbulentie? De *colleges* en parken van Oxford, dat hij zijn hele leven als standplaats trouw zou blijven, hadden op dat moment ook iets wereldvreemds. Het maakte Berlin onrustig en dreef hem begin jaren veertig voor een korte tijd de Atlantische Oceaan over. De laatste jaren van de Tweede

Wereldoorlog werkte Berlin tijdelijk in New York en Washington voor het *Foreign Office*, het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken. Die baan zou hem ook naar de wereld van zijn vroegste jeugd brengen, de wereld van het Russisch, een taal die hij vloeiend sprak, net als het Lets, het Frans en het Duits.

Het was de Britse ambassadeur in Moskou, Archibald Clark Kerr, die in januari 1944 op bezoek was in Washington, die Berlin had voorgesteld om voor wat langere tijd naar de Sovjethoofdstad te komen. Berlin had meteen dolenthousiast gereageerd op dat voorstel. Ambtelijk was dit echter bepaald niet zomaar geregeld. Het had uiteindelijk tot de zomer van 1945 geduurd voordat het plan van Kerr en Berlin, met instemming van het Foreign Office, ook daadwerkelijk in elkaar gestoken kon worden. Intussen was de wereld veranderd. Op 8 mei 1945 was nazi-Duitsland onvoorwaardelijk gecapituleerd. In anticipatie en reactie op de overwinning hadden de 'Grote Drie', de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie en het Verenigd Koninkrijk (VK), zich via de non-besluiten van Jalta (februari 1945) en Potsdam (augustus 1945) gemanoeuvreerd in het voorspel van wat de Koude Oorlog zou worden. De 'orde van Jalta' spleet Duitsland en Europa de facto in tweeën (en zou tot 1990 de basis vormen van de bipolaire wereldorde, waarin de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie de twee supermachten waren).

In die prille nieuwe werkelijkheid ging Berlin naar Moskou. Zijn opdracht: het opstellen van een uitgebreid memorandum over de 'Amerikaans-Sovjet-Britse relaties in de naoorlogse wereld' (het meest substantiële product dat uit deze opdracht voortkwam, zou echter wel even op zich laten wachten: een lang memorandum over de staat van de Russische kunsten dat in 2000 gepubliceerd werd in de *New York Review of Books*, 'The Arts in Russia under Stalin').[2] Hoe dat allemaal ook ware, in september 1945 was Berlin, met een opdracht onder de arm, naar Moskou gevlogen.[3] En in november dus met de trein naar Leningrad. Dit was zijn eerste bezoek aan de Sovjet-Unie sinds hij dat land had verlaten in 1920, op elfjarige leeftijd.

1.1 De gast uit de toekomst

In Leningrad trof Berlin een bevolking die nog steeds gebukt ging onder de ontberingen die het Russische invasieplan van Hitler-Duitsland, onder de codenaam 'Operatie Barbarossa', op de stad had losgelaten. Wat was er gebeurd? Binnen drie maanden na de start van de invasie van de Sovjet-Unie in juni 1941 had het Duitse leger Leningrad bereikt. De stad werd afgesneden van de buitenwereld en geheel omsingeld. Onder een deken van constante bombardementen was het totaal geïsoleerde Leningrad de extreem koude winter van 1941-'42 ingegaan. Maar Leningrad zou niet vallen, en Operatie Barbarossa zou uitmonden in een wreed, macaber en uiteindelijk gesneefd beleg dat meer dan twee jaar zou duren en bekendstaat als het negenhonderddagenbeleg (van 8 september 1941 tot 27 januari 1944). Vrijwel alle kinderen die in die periode geboren werden, stierven ook tijdens het beleg. Ongeveer een derde van de bevolking (van drie miljoen) heeft de 'negenhonderd dagen' van honger en geweld uiteindelijk niet overleefd.

De stad waarin Berlin nu rondwandelde bood een hallucinante mix van vernietiging en grandeur. Bijna twee jaar na het beleg liepen de mensen er nog steeds ondervoed, haveloos en verdoofd bij, en dat tegen de achtergrond van de ongeschonden belle-époque-architectuur van het Petersburgse centrum. Berlin zelf struinde nerveus en melancholisch rond; ook omdat dit bij vlagen surrealistische bezoek aan de wereld van zijn kindertijd sinds zijn aankomst in Moskou gekleurd werd door de paranoia en spionage waarvan de Sovjet-Unie doortrokken was (in Berlins brieven uit die periode dan ook niets dan obligate aantekeningen en faits divers betreffende zijn uitjes et cetera met zijn Britse collega's).[4] Maar in Leningrad zou Berlin krijgen waarvoor hij gekomen was: Russische boeken uit de prerevolutionaire tijd. En nog veel meer.

De dag na zijn aankomst ging Berlin op pad, samen met Brenda Tripp, met wie hij van Moskou naar Leningrad was gereisd. Tripp was de vertegenwoordiger van de *British Council* in de Sovjet-Unie en als zodanig cultureel attaché van het Foreign Office. Ze vond Berlin

maar een vreemde, wat kille, 'overintellectuele' man, met wie ze gedurende de dagen in Leningrad uiteindelijk, naar haar gevoel, een redelijk comfortabele modus vivendi wist te vinden. Maar meer ook niet. Op de eerste dag van hun verblijf gingen Berlin en Tripp op zoek naar de ouderlijke huizen van Berlin aan de Maklin Prospekt en op het Vasilevski-eiland. De setting in Leningrad was prachtig Russisch, 'koud maar zonnig'.[5]

Het was pas in de dagen hierna dat Berlin vond waar hij naar op zoek was. Boven aan de Nevski Prospekt – die vermaarde vier kilometer lange straat én ader van pan-Europese cultuur en ideeën – was een boekhandel gevestigd met de naam de 'Boekwinkel der schrijvers'. De uitbater, Gennadi Moisesjevitsj Rachlin, een extraverte en belezen roodharige jood, verwelkomde de bezoeker uit het Westen allerhartelijkst en overspoelde hem met informatie. Zo kreeg Berlin meteen te horen dat de plek waar hij nu was ooit ook het zenuwcentrum was van de activiteiten van Alexander Smirdin, de uitgever die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw had ontpopt tot de peetvader van de Russische literatuur (dankzij de lage prijzen waartegen hij literatuur in de markt zette en de onbaatzuchtige spil-rol die hij vervulde ten faveure van de Russische schrijvers en intelligentsia). Die clubsfeer van toen blies Rachlin nu nieuw leven in. Dat bleek. Rachlin leidde zijn bezoeker naar een binnenkamer, verscholen achter gordijnen. Een soort club inderdaad, waar de intellectuelen van nu naartoe kwamen om zich te warmen en te praten en te roddelen; een verborgen sociëteit voor de geest, waar het Russische literaire leven ondanks alles gewoon doorging.

Eenmaal in de sociëteit, raakte Berlin al snel aan de praat met de historicus Vladimir Orlov. Berlin informeerde naar het lot van de schrijvers van de stad. Hoe was het bijvoorbeeld met de satiricus Michael Zosjtsjenko en de dichteres Anna Achmatova? Discreet antwoordde Orlov dat de eerste gewoon aanwezig was. Zosjtsjenko, 'vaalbleek, zwak en uitgemergeld', hing in een fauteuil; niet aanspreekbaar. En Achmatova, zo zei Orlov, die was ook gewoon in de stad, in haar appartement aan de Fontanka (een zijtak van de Neva) in het 'Fonteinenhuis' (het achttiende-eeuwse barokpaleis van de familie

Sjeremetjev). Zou hij even bellen of ze langs konden komen? Een verbouwereerde Berlin stamelde iets bevestigends. Het voelde alsof hij werd uitgenodigd door 'een semimythologisch figuur uit de geschiedenis der letteren': Anna Achmatova, de dramatische koningin van het avant-gardistische Petersburg, de ravissante socialite van het acmeïsme, de nu al eeuwige muze van het Russisch. Orlov pakte de telefoon. Ze konden langskomen om drie uur die middag.

Zo gezegd, zo gedaan. Nadat hij Brenda Tripp had teruggebracht naar het Astoria Hotel, had Berlin zich weer gemeld bij Orlov in de zaak van Rachlin, en togen beide mannen naar het Fonteinenhuis. Om drie uur belden ze aan bij nummer 44, op de derde etage van het beschadigde paleis. Achmatova deed open en liet hen binnen in haar uiterst sobere kamer: een tafel, drie stoelen, een kast, een bank en een bed, met daarboven een portret van haarzelf geschilderd door medeavant-gardist Amedeo Modigliani tijdens haar verblijf in Parijs in 1911. Het schilderij, in een geheel eigen minimalistische stijl – geïnspireerd op het oude Egypte, waar Modigliani destijds bezeten van was –, was als een echo uit een wereld van ooit, een Italiaanse liefdesbrief van de jonge kunstenaar voor wie Anna de eerste grote liefde was. Al ruim twee decennia was Achmatova inmiddels afgesneden van dit, *haar*, zo geliefde Europa. Dit Europa waar, in de woorden van Achmatova's eigen dichtregels uit 1940, 'de tijd met onbewogen hand het vierentwintigste drama van Shakespeare schrijft [...] niet dit, niet dit, we hebben de kracht niet om dit te lezen'.[6] Achmatova leed. Net als zovele van haar landgenoten had ze talloze beproevingen doorstaan. Maar ze was tegelijkertijd vastbesloten Rusland, het land van haar taal, niet te verlaten. En ze bleef poëzie schrijven, ook al was het haar in de jaren 1925-1940 verboden ook maar iets te publiceren en leefde ze in een soort halve ballingschap in dit schamele appartement van vergane glorie aan de Fontanka.[7]

De verlegen Berlin voelde zich opvallend goed op zijn gemak tijdens deze wonderlijke visite. Dat kwam ook door Achmatova. De zesenvijftigjarige dichteres praatte met een verbluffende openheid over van alles en nog wat, dat zijn weg zou vinden in Berlins notities en herinnering. Op het moment dat Berlin Achmatova ontmoette,

leefde Achmatova in een bijna volledig isolement, na de revolutie van de bolsjewieken, de burgeroorlog en de stalinistische terreur waarin dit alles tegen de achtergrond van twee gruwelijke wereldoorlogen was uitgemond, en was haar persoonlijke leven doortrokken van verlies en leed. Niet alleen werd het publiceren van haar werk al jaren vrijwel onmogelijk gemaakt en leefde zij vanwege haar gedichten – net als Boris Pasternak, een van de weinige overlevenden van haar culturele metgezellen van weleer – onder de constante dreiging van staatsgeweld, haar eerste man, Nikolai Goemiljov, was in 1921 veroordeeld als contrarevolutionair en gefusilleerd. De man bij wie ze in 1926 was ingetrokken (in het Fonteinenhuis), de historicus Nikolaj Poenin, werd na meerdere arrestaties in 1938 definitief vastgezet in een strafkamp, waar hij in 1953 zou sterven, en dan was er in 1935 nog een serie van arrestaties van haar zoon Lev begonnen, die na een korte periode van vrijheid vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1949 opnieuw zou worden gevangengenomen en pas in 1956 (drie jaar na Stalins dood) zou worden vrijgelaten. Marteling, dood en gevangenschap van haar naasten, ze zouden Achmatova niet doen buigen. Zij koos voor het Russisch en dus voor de lijdensweg.

De ontmoeting tussen Berlin en Achmatova zou zo bijzonder worden dat zij vanaf dat moment hun beide levens blijvend zou beïnvloeden. Zowel Berlin als Achmatova zou er ook, zij het op cryptische wijze, verslag van doen. Berlin in de vorm van scrupuleuze en minimale mededelingen in zijn dagboekaantekeningen en diplomatieke post (en pas in 1980 in de vorm van memoires via een publicatie in *The Times Literary Supplement*).[8] Achmatova in haar meesterwerk, het gedicht, of beter het poëma 'Epos zonder held', waaraan zij van 1940 tot 1965, vrijwel tot ze stierf, onverdroten zou blijven werken, en dat haar zou maken tot een van de grootste dichteressen 'in de geschiedenis van de westerse cultuur', zo niet 'de grootste'.[9]

'Epos zonder held' begint met een maskerade in het Sint-Petersburg van 1913, dat dan zindert van avant-gardekunst. Dit zijn de 'Petersburgse jaren', waarvan de jonge Achmatova zelf de ongenaakbare

vrouwelijke beroemdheid is. Het zijn ook de jaren waarin zij, als een Cassandra, hint op een naderend onheil, dat haar en haar generatie op de hielen zit. In 'Epos' wordt die vroeg voorvoelde onheilstijding gekoppeld aan de hopeloos verliefde soldaat-dichter Vsevolod Kniazev, die in de nieuwjaarsnacht van 1912 op 1913 zelfmoord pleegt vanwege Olga Glebova-Soedejkina, de beeldschone danseres en actrice die de hoofdrol speelt in het avant-gardistische Petersburgse cabaret van die dagen. Deze Glebova-Soedejkina is een hartsvriendin van Achmatova. Achmatova ziet in Olga echter niet alleen een intieme vrouwelijke verwant, maar ook – op een transcendente manier – een 'dubbelgangster'. Het is deze dubbelgangster die de hoofdpersoon is in de maskerade van 'Epos zonder held', waarin meteen aan het begin ook een ander personage opduikt: 'De Gast uit de Toekomst':[10] het poëtische masker waarachter Isaiah Berlin schuilgaat. In de 'Derde en laatste opdracht' die voorafgaat aan het 'Epos' speelt Berlin zelfs de hoofdrol, aangeduid als 'mijn man noch mijn liefste'.[11]

Terug naar het gesprek van Berlin en Achmatova op die novembermiddag in 1945, dat vanuit Sovjetperspectief zonder meer grensde aan het clandestiene. Het gesprek werd al snel interessant en diep. Een onvoorziene omstandigheid bood Berlin en Achmatova echter nog minder tijd dan gedacht.

In eerste instantie dacht Berlin dat hij zich iets inbeeldde. Maar al snel moest hij inzien dat het ongelooflijke echt gaande was, buiten in de paleistuin. Hij hoorde dat iemand zijn naam riep, steeds harder. Berlin liep naar het raam van Achmatova's appartement, keek naar buiten en schaamde zich diep. Daar liep Randolph Churchill, journalist, schrijver en soldaat én de zoon van Winston, voor zich uit te schreeuwen als een dronken corpsbal. Berlin en Orlov haastten zich naar buiten. Orlov maakte zich zo snel hij kon uit de voeten. Hun bezoek aan Achmatova was blijkbaar niet geheim gebleven. Dat klopte. Al snel deed het absurde verhaal de ronde dat Churchill in Leningrad was om een geheime evacuatie van Achmatova naar Londen op touw te zetten. Niets was minder waar. Churchill, die Berlin nog kende als mede-*undergraduate* in Oxford, wilde dat Berlin terugkwam naar het

Astoria om de hotelstaf uit te leggen dat de kaviaar die hij op de kop had weten te tikken op ijs gelegd moest worden. Berlin kon niet anders dan meegaan met Churchill.

Eenmaal terug in het hotel belde Berlin Achmatova op om zich te verontschuldigen. Haar reactie paste bij hun ontmoeting die middag: 'Ik verwacht u om negen uur vanavond.'[12] Berlin zou die avond dus nog een nieuwe kans krijgen met Achmatova, het icoon van café De Verdwaalde Hond, de kelderuitspanning in het vooroorlogse Sint-Petersburg die destijds bekendstond als het onstuimige hart van de avantgarde.

1.2 Verdwaalde honden

Café De Verdwaalde Hond was bar én bühne ineen. In het Westen was en is het roemrucht onder de naam *The Stray Dog Cabaret*; en meer dan alleen roemrucht. Deze uitspanning in het Sint-Petersburg van 1913 was een refuge voor de kunst in het algemeen en de avantgardistische ontremming in het bijzonder. Daarnaast was het ook een van de beroemdste, van wat omschreven kan worden als de 'café-vestibules' van het langgerekte Europese fin de siècle (daarin duurt het einde van de negentiende eeuw tot de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog). In die vestibulevorm was De Verdwaalde Hond vergelijkbaar met Café Slavia in Praag, Greenwich in Brussel, Nihilsimus in Wenen en Café Flore in Parijs. Allemaal cafés die behalve kunst en literatuur ook een vestibule aanboden. Deze vestibule verschafte toegang tot een meertalige Europese wereld: een virtueel Europa van de geest, dat bestond bij gratie van de ideeënuitwisseling, een Europese republiek der letteren en kunsten. Een wereld die toen nog niet ondergronds hoefde om het vege lijf te redden. In het Sint-Petersburg van 1913 werd de kelder vrijwillig opgezocht.

Dit was (nog) het Sint-Petersburg van de gevierde jonge dichters van de 'zilveren eeuw' van de Russische poëzie, zoals Alexander Blok, Osip Mandelstam en Goemiljov en Achmatova natuurlijk. Dit was het kosmopolitische Sint-Petersburg van de Ballets Russes van Diaghilev, en de muziek van Prokofjev en Stravinski. Dit was het Sint-

Petersburg dat meer dan genoeg zelfvertrouwen had om te leven in de overtuiging dat hun keldercafé altijd die vestibule zou blijven.

Met oud en nieuw 1912/13 had De Verdwaalde Hond – officiële naam: 'De vereniging voor intiem theater' – zijn deuren geopend. Locatie: de voormalige wijnkelder van het omvangrijke herenhuis van de familie Dasjkov. De twee kelderkamers waarin de club gevestigd was, waren bereikbaar via een deur op de binnenplaats. Vanaf die eerste nacht was één ding meteen duidelijk. Dit was dé nieuwe pleisterplaats voor iedereen die hip en happening was in de culturele scene van het Sint-Petersburg van dat moment. De Verdwaalde Hond werd de exclusieve nachthuiskamer voor de nieuwe generatie acteurs, schrijvers, kunstenaars en hemelbestormers. Stralend middelpunt in die nieuwjaarsnacht waren de jonge sterren van het moment. Een centrale rol was weggelegd voor de mooie en intrigerende Anna Achmatova. Zij poseerde en liet zich bewonderen. In de vele nachten die nog zouden volgen zou zij haar poëzie hier gaan voordragen, net zoals haar metgezellen van het acmeïsme,[13] Marina Tsvetajeva en Boris Pasternak.

De dichter en essayist Mandelstam gaf meteen die eerste nacht al een optreden weg, in een soort van trance. De poëtisch-futurist Vladimir Majakovski ramde op zijn trommel iedere keer als er een futurist binnenkwam. Dit was hun tijd, de tijd van de futuristen. Hun geruchtmakende manifest, waarvan de titel meestal vertaald wordt als 'Een klap in het gezicht van de goede smaak', was eerder dat jaar gepubliceerd. Zij bezwoeren dat zij 'Poesjkin, Dostojevski, Tolstoj, enz., enz. van het schip van de hedendaagsheid zouden werpen' en verklaarden: 'Wij staan diametraal tegenover de hele oude wereld. We zijn niet gekomen om haar te vernieuwen, maar om haar te vernietigen.'[14] Qua inhoud en stijl sloot het aan bij het *Futuristisch Manifest* (1909) van de Italiaanse schrijver Filippo Marinetti uit 1909, dat van de pagina's van de Franse krant *Le Figaro* gespat was door zijn obsessieve fascinatie voor beweging, vernietiging en oorlog. In hun manifest kondigden de Russische futuristen een kanonnade aan van veelsoortige lofzangen op het radicale egotisme die zij de wereld in zouden slingeren op een manier die alle zinnen zou prikkelen.